

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 12.24.695

Кол жазма укугунда
УДК: 342.1:1-04(575.2)(043)

Аликулов Бакыт Макешевич

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЧЕК АРА
КООПСУЗДУГУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУ**

12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук

юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алууга диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2024

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунда даярдалган.

Илимий жетекчиси: юридика илимдеринин доктору, профессор
Кулдышева Гулсара Кенжеевна
Ош мамлекеттик университетинин тарых-юридика институтунун директору

Расмий оппонентер: юридика илимдеринин доктору, профессор
Бейшембиев Эгенгул Джумашевич
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Юридикалык институтунун «Мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы» кафедрасынын профессору
юридика илимдеринин кандидаты

Тотубаева Айнагул Төлөмүшовна
Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин элдик депутаттык топтун катчылыгынын улук консультанты

Жетектөөчү уюм: **Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин мамлекет жана укук теориясы жана тарыхы, конституциялык жана административдик укук кафедрасы,** дареги: Казахстан Республикасы, Алматы ш., 050040, Аль-Фараби проспекти, 71.

Диссертация 2025-жылдын “31” январда саат 13.00 да Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институту, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Ош мамлекеттик университетине караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 12.24.695 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 7200040, Бишкек ш., Чуй пр., 265а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын, 720071, Бишкек ш. Чүй просп. 265-а, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин 720033 Бишкек ш., Фрунзе көч. 547 жана Ош мамлекеттик университетинин, 723500 Ош ш. Ленин пр. 331 китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан таанышууга болот https://stepen.vak.kg/d_12_14_695/alikulov-bakyt-makeshevich/

Жеке конференциянын идентификатору– <https://vc.vak.kg/b/121-uem-vz3-ajz>

Автореферат 2025-жылдын 31-декабрь куну таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
юридика илимдеринин доктору

Жылкичиева К.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын (КР) мамлекеттик чек арасынын конституциялык-укуктук абалы оор саясий жана экономикалык шарттарда калыптанган. Эгемендүү Кыргызстандын мамлекеттик чек арасын белгилөө боюнча иш-чаралар Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик курулуштун маанилүү багыты болгон. Бул тарыхый милдетти ишке ашыруунун кыйынчылыгы ар турдуу көйгөйлөрдү чечууде болгон: «социалдык обочолонууга» кайтып келүүгө жол бербеген мамлекеттик чек аранын жаңы түрүн түзүү, ошону менен бирге адамдын укуктарын жана эркиндиктерин мамлекеттик жана коомдук коопсуздукту камсыз кылуу менен гармониялуу айкалыштыруу; жаңы мамлекеттик чек араны ишенимдүү коопсуздук менен камсыз кылуу, саясий, экономикалык, уюштуруучулук жана атайын оперативдүү мүнөздөгү чаралардын татаал комплексин ишке ашырууну камтыган ж.б.

Изилдөөнүн актуалдуулугу чек ара коопсуздугуна коркунучтардын ар кандай түрлөрүн аныктоо, системалаштыруу жана интерпретациялоо боюнча иштелип чыкпаган методологиялык негиздер, ошондой эле Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздуктун объектилерине коркунучтарды аныктоо, алдын алуу жана бөгөт коюу боюнча натыйжалуу чараларды саясий-укуктук жөнгө салуу практикасы менен шартталган. Мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу жана геосаясий кырдаалдын талаптарына, Кыргыз Республикасынын жана Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине (КМШ) мүчө-өлкөлөр үчүн чек араны кайтаруу системасын куруунун перспективаларына жооп берүү үчүн ченемдик укуктук базаны андан ары өркүндөтүү зарыл.

Заманбап реалдуулук улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун теориялык жана методологиялык негиздерин, биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу теориясынын концептуалдык аппаратын, өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча саясаттын моделдерин жана принциптерин иштеп чыгуунун маанисин жогорулатат.

Жогорудагы көйгөйлөр диссертациялык изилдөөнүн темасын тандоону жана актуалдуулугун алдын ала аныктаган.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы демилгелүү болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты- Кыргыз Республикасын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун конституциялык-укуктук камсыздоону изилдөө.

Бул максаттын алкагында төмөнкү **милдеттер** аныкталган:

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы түшүнүгүнүн изилдөө жана анын укуктук маңызын аныктоо;
- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын эл аралык укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режиминин өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп берүү;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын тизиминин изилдөө жүргүзүү;

- Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун маңызын жана анын маанисин аныктоо;

- Кыргыз Республикасындагы чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо механизмин изилдөө;

- Кыргыз Республикасындагы чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу мамлекеттик органдардын укуктук статусун жана уюштуруу түзүмүн мүнөздөө;

- мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы анын Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын укуктук камсыздоо проблемаларын комплекстүү изилдөөгө жасалган алгачкы аракеттердин бири экендигинде. Теориялык көз караштан алганда, «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу» категориясынын мазмуну ачылган; мамлекеттик чек араны сактоону жана коргоонун чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктар менен байланышы аныкталган. Диссертациялык иште азыркы шарттарда мамлекеттик чек араны кайтаруу тутумун жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын ченемдик-укуктук базасын өркүндөтүү боюнча сунуштар иштелип чыгылды.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү изилдөөнүн жүрүшүндө автор тарабынан түзүлгөн жоболор жана корутундулар чек ара мейкиндигин конституциялык-укуктук жөнгө салууну андан ары өркүндөтүү үчүн; мамлекеттик чек ара боюнча ченемдик укуктук актыларды системалаштырууда; мамлекеттик чек арада мамлекеттин кызыкчылыктарын коргоо жаатындагы мамлекеттик органдардын ишин оптималдаштыруу маселеси боюнча пайдаланылышы мүмкүн. Изилдөөнүн натыйжалары мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы, конституциялык жана административдик укук боюнча академиялык курстарды окуп жатканда окуу процессинде колдонулушу мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктын экономикалык маанилүүлүгү. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтарууну укуктук жөнгө салууну өркүндөтүү чек арага жакын аймактарды натыйжалуу өнүктүрүүгө жана жергиликтүү инфраструктураны кеңейтүүгө, ошондой эле коомдун турмушунун системасын жакшыртуу.

Коргоого чыгарылуучу негизги жоболор.

1. Мамлекеттик чек ара институтунун ченемдик аныктамасы берилген: «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы – бул коңшу мамлекеттер менен макулдашылган жана алар менен келишимде (макулдашууда) бекитилген сызык жана ушул сызыктын чектерин аныктоочу вертикалдуу бет. Кыргыз Республикасынын кургактагы, дарыялардагы, көлдөрдөгү жана башка суу объектилериндеги, жер астындагы жана аба мейкиндигиндеги мамлекеттик эгемендүүлүгүнүн мейкиндик чеги».

Мамлекеттик чек ара институтунун сунушталып жаткан аныктамасы кеңейтилген болуп саналат, эл аралык келишимдик мамилелердин азыркы этабын мүнөздөйт, мамлекеттин эгемендүүлүгүн жана бүтүндүгүн сактоо, мамлекеттик

чек араны сактоо жана коргоо боюнча чаралардын жана аракеттердин тутумунун негизи болуп саналат, бул Кыргыз Республикасынын жарандарынын укуктарынын жана эркиндиктеринин негизги кепилдиги.

2. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу маселелери 15тен ашык ченемдик укуктук актылар менен жөнгө салынат. Буга байланыштуу чек ара мамилелерин жөнгө салуучу ченемдик-укуктук актыларды системалаштыруу, каралып жаткан мамилелерди мыйзам алдындагы актылар менен жөнгө салууну алып салуу жана анын негизинде Кыргыз Республикасынын Чек ара кодексин иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушталууда.

3. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун эффективдүү системасын камсыз кылуу максатында Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугунун Концепциясын иштеп чыгуу сунушталат, анын негизин чек ара коопсуздугун чыңдоо Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара кызмат органдарын андан ары өнүктүрүү боюнча мамлекеттик ишмердиктин төмөнкү багыттары түзөт:

- чек ара кызматынын органдарынын ыкчам жана башка ишин укуктук жөнгө салуу механизмин өркүндөтүү;

- мамлекеттик чек араны коргоонун заманбап интеграцияланган системасын түзүү;

- чек ара кызматынын органдарынын ыкчам ишинин, мамлекеттик органдардын, уюмдардын, коомдук бирикмелердин, мамлекеттик чек араны коргоого катышкан жарандардын аракеттеринин жаңы формаларын жана ыкмаларын издөө жана ишке ашыруу;

- чек ара коопсуздугуна коркунучтарды өз убагында табуу, болжолдоо жана классификациялоо жана аларды зыянсыздандыруу боюнча адекваттуу чараларды көрүү кызыкчылыгында чалгындоо, каршы чалгындоо, ыкчам издөө иш-аракеттеринин ыкмаларын өркүндөтүү, мамлекеттик чек арадагы мыйзамсыз аракеттердин уюшкан формаларына каршы турууга артыкчылыктарды которуу, биринчи кезекте алардын эң коркунучтуусу: эл аралык терроризм, баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүү, мыйзамсыз миграция ж.б.;

- өз ара аракеттенүүчү мамлекеттик органдар менен бирдикте жеке адамдарды, транспорттук каражаттарды жана товарларды мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүүнү уюштуруунун жаңы технологияларын ишке ашыруу;

- чет өлкөлүк жарандардын Кыргыз Республикасынын аймагына кирүүсүн, чыгуусун жана болушун эсепке алуунун жана контролдоонун бирдиктүү мамлекеттик системасын түзүү жана ишке ашыруу;

- мамлекеттик органдардын жана башка уюмдардын өз ара аракеттенүүсүнүн жана ишин координациялоонун натыйжалуулугун жогорулатуу;

- чек ара инфраструктурасын, биринчи кезекте кыргыз-тажик мамлекеттик чек ара тилкесинде өнүктүрүү;

- чек ара кызматынын органдарынын түзүмүн, башкаруу системасын оптималдаштыруу, кадрларды даярдоо, келишим боюнча чек ара кызматынын органдарына өтүү;

- чек ара маселелери боюнча коңшу мамлекеттердин чек ара органдары жана эл аралык уюмдар менен өз ара аракеттенүү механизмдерин иштеп чыгуу.

4. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мыйзамдарына, ошондой эле аны колдонуу практикасына талдоо жүргүзүүнүн негизинде төмөнкү элементтерден турган аны камсыз кылуу механизми аныкталган:

1) чек ара коопсуздугун камсыз кылуу объекттери - мамлекеттин эл аралык, саясий, экономикалык, аскердик жана социалдык чөйрөлөрүндөгү чек ара коопсуздугуна коркунучтарды жараткан жана мындай коркунучтар болуп саналган процесстер жана шарттар;

2) чек ара коопсуздугунун субъекттери - мамлекеттик чек ара саясаты чөйрөсүндөгү компетенттүү мамлекеттик органдар:

3) чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун катышуучулары - өлкөнүн мыйзамдарында каралган укуктарын ишке ашыруу жана милдеттерди аткаруу аркылуу чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу субъекттерге жардам көрсөтүүчү жеке жана юридикалык жактар.

4) чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чаралар - стратегиялык жана концептуалдык документтердин, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мыйзамдардын, ошондой эле чек ара коопсуздугунун объекттерин (укуктарын, эркиндиктерин жана инсандын мыйзамдуу таламдары, коомдун жана мамлекеттердин таламдары) сактоого жана коргоого багытталган аларды ишке ашыруу боюнча чек ара коопсуздугунун субъекттеринин ишинин жыйындысы;

5) чек ара коопсуздугун камсыз кылуу каражаттары - уюштуруу-укуктук механизмдер, укук коргоо ишинин айрым түрлөрү жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн колдонулуучу техникалык каражаттар; мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуунун жалпы жана атайын каражаттары белгиленген.

5. Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын калыптануу жана өнүктүрүү этаптарын изилдөөдө уюштуруу-укуктук мүнөздөгү көйгөйлөр аныкталган: чек ара кызматын каржылоонун жетишсиздиги; материалдык-техникалык жактан начар жабдуу; чек ара кызматынын кошуундары менен бөлүктөрүнүн аскерге милдеттүүлөр менен жетишсиз камсыз болушу ж.б.

Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын натыйжалуу иштешин камсыз кылуу максатында төмөнкүлөр сунушталат:

- чек ара кызматынын органдарынын жана аскерлеринин сандык жана сапаттык курамына өзгөчө мамилени камсыз кылат;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын айрым участкакторунда аскердик эмес түзүлүштөргө караганда аскердик компоненттин басымдуу үлүшүн сактап калуу зарыл;

- чек ара кызматынын күжүрмөн жана техникалык камсыздоо бөлүктөрүн күчөтүү зарыл; аскердик компоненттен жана оор куралдардын жана техниканын кээ бир түрлөрүнөн толук баш тартуу туура эмес деп эсептелет;

- чек ара заставасынын жана башка бөлүктөрүнүн тактикалык деңгээлине өзгөчө көңүл буруу зарыл, анткени алар түздөн-түз мамлекеттик чек араны кайтарышат;

- чек ара заставааларын, чек ара комендатураларын жана чек ара көзөмөл бөлүмдөрүн чек араны коргоонун заманбап техникалык каражаттары, өздүк курам менен камсыз кылууну жакшыртуу, окуу процессинин жана кызмат өтөөгө даярдоонун натыйжалуулугун жогорулатуу, аскер кызматчыларынын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн турмуш-тиричилик шарттарын жакшыртуу, социалдык жактан коргоо.

6. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо механизмин укуктук жөнгө салууга талдоо жүргүзүү укуктук жана уюштуруучулук мүнөздөгү бир катар көйгөйлөрдү аныктады, алардын негизинде аларды чечүү боюнча сунуштар иштелип чыкты:

- чек ара кызматынын жетекчиси башында турган, ага бир катар функциялар жүктөлгөн Кыргыз Республикасынын Чек ара саясаты боюнча ведомстволор аралык комиссиясын түзүү сунушталууда;

- бирдиктуу илимий-техникалык саясаттын укуктук негизин тузуу зарыл, анын ишке ашырылышы мамлекеттик чек арада бардык күчтөрдүн жана каражаттардын иштеши үчүн оптималдуу шарттарды камсыз кылат;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуучу мамлекеттик органдардын ишинин ченемдик укуктук базасын иштеп чыгуу, ал Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында чек ара, бажы, миграциялык жана контролдун башка түрлөрүнүн ортосундагы иштерди кайталоону жок кылат.

Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы менен коңшу мамлекеттердин чек ара түзүмдөрүнүн ортосундагы кызматташтыкты өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу зарыл;

- Кыргыз Республикасынын Жер кодексине жерлерди, токойлорду, сууларды жана башка жаратылыш объекттерин Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жаатындагы айрым маселелерди чечүү үчүн жогоруда аталган объекттердин бир бөлүгү Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын органдарына жана аскерлерине бекитип берүүнүн тартибин, анын ичинде аларга өткөрүп берүүнүн тартибин жөнгө салуучу ченемдерди киргизүү сунушталууда;

-мамлекеттик чек араны коргоого жана кайтарууга жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, ишканаларды, мекемелерди, уюмдарды, коомдук бирикмелерди жана жарандарды кеңири тартуу зарыл;

- ыктыярдуу элдик дружиналардын мүчөлөрүнүн ишмердүүлүгүн материалдык жактан стимулдаштырууну камсыз кылат;

- чет өлкөлүк чалгындоо кызматтарынын жана уюмдарынын чалгындоо жана диверсиялык иштерине, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу кылмыштуу топтордун жана өзгөчө коркунучтуу мамлекеттик кылмышкерлердин мыйзамсыз аракеттерине каршы аракеттенүүнүн укуктук негиздерин өркүндөтүү зарыл.

Диссертанттын өздүк салымы. Диссертациялык изилдөөнү азыркы юридикалык илимдин жетишкендиктеринин жана укук колдонуу практикасынын оң тажрыйбасынын негизинде диссертациянын автору жеке өзү жүргүзгөн.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы.

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын мамлекет жана укук институтунда даярдалып, талкууга алынган. Изилдөөнүн жыйынтыктарын текшерүү кафедранын отурумдарында, илимий-практикалык конференцияларда жана эл аралык жана республикалык деңгээлдеги семинарларда жасалган илимий докладдарда жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн материалдары ОшМУнун юридика факультетинин окуу процессинде колдонулат.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын диссертациядагы чагылдырылыш деңгээли. Диссертациялык изилдөөдө берилген негизги теориялык жоболор жана корутундулар, практикалык сунуштар 10 (он) публикацияларда чагылдырылды.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Берилген диссертациялык иш үч бөлүмдөн турат, анын ичинде 8 бөлүм, корутунду, практикалык сунуштар жана адабияттар тизмеси.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу негизделген; иштин максаттары жана милдеттери аныкталган; илимий жаңылыгы жана практикалык мааниси мүнөздөлгөн; коргоого коюлуучу негизги жоболор баяндалган; изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы; диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу, диссертациянын түзүмү жана көлөмү көрсөтүлгөн.

Биринчи бап **«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын конституциялык-укуктук негиздери»** мамлекеттик чек аранын укуктук маңызын жана аны жөнгө салуунун эл аралык аспектинин изилдөөгө арналган.

Бул илимий изилдөөнүн **теориялык-укуктук негизин** азыркы заманнын көрүнүктүү окумуштууларынын эмгектери түзгөн. Мамлекеттик чек аранын укуктук режими жана чек ара маселелери боюнча Ганюшкина Б.В., Клименко Б.М., Порка А.А., Скуратов Ю.И., Щербаков А.С. жана башка окумуштуулардын эмгектери арналган.

Мамлекеттик чек ара жана анын укуктук режимине, ошондой эле Кыргыз Республикасынын суверендүүлүгүнүн укуктук аспектилерине түздөн-түз кайрылган ата-мекендик окумуштуулар арасында Арабаев А.А., Борубашов Б.И., Нурбеков К., Тургунбеков А.Т., Бейшембиев Э.Д., Ожукеева Т.О., Эсенбаев М.А., Мукамбаева Г.А. жана башка бир катар авторлорду белгилеп өтсө болот.

Диссертациялык изилдөөнүн нормативдик негизин Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жана сактоо чөйрөсүндөгү мамилелерди түздөн-түз жөнгө салган мыйзам актылары, мамлекеттик аткаруу бийлигинин органдарынын мамлекеттик чек арадагы ишмердүүлүгү менен байланышкан актылары түздү.

Изилдөөнүн эмпирикалык базасы изилдөө натыйжасында алынган чындыкка негизделген маалыматтардын жыйындысынан турат. Ал сурамжылоолордун, байкоолордун, статистикалык аныктамалардын, массалык маалымат каражаттарынын жана башка маалымат чогултуу ыкмаларынын натыйжаларын камтыйт.

Биринчи баптын биринчи бөлүмүндө «**Мамлекеттик чек ара түшүнүгү жана укуктук маңызы**» жаратылыштын, коомдун жана мамлекеттин социалдык кубулушу катары мамлекеттик чек аранын түшүнүгүн жана маңызын аныктоонун ар кандай жолдору талкууланат.

«Мамлекеттик чек ара» категориясынын теориялык аспектилерин изилдөө мамлекет катары масштабдуу жана татаал коомдук-саясий түзүлүштүн чегин көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Анын философиялык-укуктук табиятын изилдөө системанын бүтүндүгү, салыштырмалуу көз карандысыздыгы, туруктуулугу жана аны түзүүчү элементтеринин ортосундагы функционалдык көз карандылык сыяктуу белгилери эң ачык көрүнүп турат деген тыянакка келди.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук абалы эл аралык келишимдердин жана ички мыйзамдардын нормалары жана принциптери менен белгиленет, аларга ылайык бул чек ара сызыгынын өтүүсүнө карата Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен чек арасынын укуктук статусу, мамлекеттик чек аранын укуктук режими жана башка укуктук режимдер чек аранын кол тийбестигин жана чек ара зонасында талаптагыдай тартипти сактоо, чек арадагы окуяларды чечүү ж.б.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы үч негизги категорияга бөлүнөт: курчап турган чөйрөгө, анын жер бетинде чийилишине, ошондой эле чектеш мамлекеттер менен чек араларды таануу ыкмаларына жараша.

Каралып жаткан маселелер боюнча илимий адабияттарды талдоодон чек ара маселелери боюнча келишимдердин салыштырмалуу туруктуулугу жөнүндө тыянак чыгарылды: аларды денонсациялоого болбойт, алар эреже катары колдонуу мөөнөтүн көрсөтпөйт; аларды бир тараптуу жокко чыгарууга болбойт (жокко чыгаруу); жагдайларды түп-тамырынан бери өзгөртүү жөнүндө «*rebus sic stantibus*» пункту аларга жайылтылбайт, келишимде белгиленген чектерге жана алардын режимине мураскорлук таасир этпейт, ар бир мураскор мамлекет бул келишимдерди сактоого милдеттүү [*Международное право. Колосов ЮМ и Кузнецов В.И. М.: Международные отношения 1998. С.99*].

Чек ара келишимдеринин туруктуулугу жалпы таанылган, бир катар фундаменталдык эл аралык укуктук документтерде бекемделген жана императивдик мүнөзгө ээ болгон мамлекеттик чек аралардын кол тийбестигинин жана мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүнүн принциптерин ишке ашырууга көмөктөшөт.

Ошентип, эл аралык келишимдик мамилелердин азыркы этабына карата «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы» түшүнүгүнө бир кыйла кеңейтилген аныктама берүү мүмкүн көрүнөт: «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы – коңшу мамлекеттер менен макулдашылган жана белгиленген чек ара тилкеси. алар менен түзүлгөн келишимде (макулдашууда) жана ушул сызыктын үстүн бойлото Кыргыз Республикасынын кургактагы, дарыялардагы, көлдөрдөгү жана башка суу объектилериндеги, жер астындагы жана аба мейкиндигиндеги мамлекеттик эгемендүүлүгүнүн мейкиндик чегин аныктоочу вертикалдуу сызык».

Биринчи баптын экинчи бөлүмү «**Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын укуктук жөнгө салуунун эл аралык аспектилери**» изилдөөгө арналган. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын

белгилөөгө жана бекемдөөгө байланышкан эл аралык укуктук маселелерди изилдөө бир катар факторлор менен шартталган, алар төмөнкүлөрдү камтыйт: Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын бузулушуна байланыштуу коопсуздук деңгээлинин кескин төмөндөшү. СССРдин; кээ бир мамлекеттердин Кыргызстанга экономикалык жана аскердик-саясий кысым көрсөтүүгө умтулуусун улантуу; эпицентринде республиканын чек ара кызматынын бөлүмдөрү болгон мамлекеттик чек аранын айрым участкатору чыңалуунун очокторуна, региондук жана этностор аралык кагылышуулардын жана аскердик кагылышуулардын зоналарына жакын жайгашуусу; Кыргызстандын аймагына эпидемиялардын жана өзгөчө коркунучтуу жугуштуу оорулардын таралуу жана таралуу коркунучунун жогорулашы; мамлекеттик чек арадан өтүүчү адамдардын жана транспорт каражаттарынын агымынын туруктуу өсүшү; мамлекеттер аралык мамилелердин жана коммерциялык мамилелердин субъекттеринин санынын олуттуу өсүшү; сырьену жана материалдык баалуулуктарды мыйзамсыз ташып чыгууга, Кыргызстандын улуттук байлыгын уурдоого системалуу аракеттер; чек ара аркылуу баңги затын мыйзамсыз жүгүртүүнүн коркунучтуу масштабы, аларды Кыргыз Республикасы аркылуу ташуу жана үчүнчү өлкөлөргө жеткирүү каналдарын издөө.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын калыптануу жана бекемделүү тарыхын изилдөөдө (кыргыз-кытай чек арасынын мисалында) анын түзүлүшүнүн укуктук негиздерин, анын ичинде 19-кылымдагы орус-кытай келишимдерин талдоо камтылган. чек ара маселелери боюнча: 1860-жылдагы Пекин келишими, 1864-жылдагы Чугучак протоколу, 1881-жылдагы Петербург келишими, 1882-жылдагы Кашкар протоколу жана 1884-жылдагы Жаңы Маргелан протоколу, ошондой эле азыркы кыргыз-кытай мамилелерин жөнгө салуучу бир катар ченемдик укуктук актылар.

Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасынын калыптанышын тарыхый-укуктук талдоо 19-кылымдын 2-жарымында Кыргызстандын көпчүлүк бөлүгүнүн Россия мамлекетинин курамына ыктыярдуу кириши бул процесске чечүүчү таасирин тийгизгендигин көрсөттү. Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы жакшы коңшулук, достук жана кызматташтык жөнүндө Келишимдин (2002) 4-беренесине ылайык: “Келишим түзүүчү тараптар эки өлкөнүн ортосундагы чек ара маселелери толук чечилгендигин канааттануу менен белгилешти” [Бейшембиев Э. Ж. *Кыргыз Республикасы жана азыркы эл аралык укук*. - Б.: Тип. Ж. Баласагын атындагы КУУ 2020. С.153].

Учурда Кыргызстандын Борбор Азия өлкөлөрү менен болгон чек арасынын айрым тилкелеринде өзгөчө кырдаал түзүлдү. Кеп бир катар учурларда СССР кулагандан кийин түзүлгөн мамлекеттерди азыр бөлүп турган мурдагы административдик чек ара менен иш жүзүндө калыптанып калган же калыптанып калган демаркациянын сызыктарынын ортосундагы айырмачылык жөнүндө болуп жатат.

Биринчи баптын үчүнчү бөлүмү «**Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими**» мамлекеттик чек ара режиминин колдонулуп жаткан аныктамаларына талдоо жүргүзүүгө арналган. Чек ара аймагындагы укуктук режимдердин көйгөйлөрү бир катар илимий изилдөөлөрдүн предмети болгон. Ошентип, мамлекеттик чек аранын укуктук режими улуттук

коопсуздукту камсыз кылуунун конституциялык-укуктук режиминин курамдык бөлүгү болуп саналат, анын татаал мүнөзү айрым изилдөөчүлөр тарабынан белгиленген [Булашов С.Н. Конституционно-правовой режим государственной границы Российской Федерации автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2004.].

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими – бул укуктук жөнгө салуунун механизми, анын ичинде укуктук ченемдердин, укуктук мамилелердин, укук ченемдерин колдонуу актыларынын жана алар бузулган учурда жоопкерчиликтин тутуму. Мамлекеттик чек аранын укуктук режими коомдук мамилелерди жөнгө салуунун формасы катары эки тарапка ээ: 1) Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кесип өтүүнүн жана күтүүнүн белгилүү бир тартибин уруксат берүү, жөнгө салуу, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында ар кандай чарбалык иштерди, балык уулоо жана башка иш-аракеттерди жүргүзүү, ошондой эле чектеш мамлекеттер менен бул эрежелерди бузуу боюнча болгон чек ара чатактарын чечүү; 2) тыюу салуучу, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында белгиленген укук тартибин ар кандай бузууга тыюу салуучу.

Кыргыз Республикасынын колдонуудагы чек ара мыйзамдары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылууга багытталган жана мамлекеттик чек ара коопсуздугунун негиздеринин комплекстүү конституциялык-укуктук институтун түзөт. Ошону менен бирге ал мамлекеттик курулуш практикасынын муктаждыктарынан бир кыйла артта калып жаткандыгы белгиленген; Мамлекеттик чек аранын укуктук режими азыркы учурда татаалдашып баратат жана аны так мыйзамдык белгилөөгө муктаж.

Экинчи бап **«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун укуктук камсыздоо»** мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча улуттук мыйзамдардын тутумун ачып, чек ара коопсуздугунун маңызын жана маанисин жана аны камсыз кылуу механизмдерин аныктайт.

Изилдөөнүн **объектиси** болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө өнүккөн коомдук мамилелердин системасы саналат.

Изилдөөнүн **предмети** болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ишин жөнгө салуучу конституциялык-укуктук ченемдер саналат.

Экинчи баптын биринчи бөлүмү **«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын тутуму»** деп аталып, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу маселелерин жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылар талданат. Алсак, «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө жобосу мамлекеттик чек араны кармоонун эрежелерин, мамлекеттик чек араны сактоо жана коргоонун субъекттерин ыйгарым укуктарынын эрежелерин ошондой эле өз ара аракеттенүү жана кызматташуу принциптерин камтыйт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттарында контролду жүзөгө ашыруучу мамлекеттик органдардын иши 15тен ашык ченемдик укуктук актылар менен жөнгө салынат. Бул актылар төмөнкүлөрдү жөнгө салат: адамдардын жана транспорт каражаттарынын мамлекеттик чек арадан өтүү эрежелери; чет өлкөлүктөрдүн жана Кыргыз Республикасынын жарандарынын кирүү жана чыгуу эрежелери; чек араны санитардык коргоо; карантиндик, ветеринардык жана фитосанитардык көзөмөлдү жүргүзүү эрежелери ж.б.

Мамлекеттик чек арадагы бажы контролу «Бажылык жөнгө салуу жөнүндө» Мыйзамга [2019-жылдын № 52 Кыргыз Республикасынын “Бажылык жөнгө салуу жөнүндө” мыйзамы // Эркин-Тоо, № 34-35, 30.04.2019 ж.] жана Кыргыз Республикасынын бажы иши чөйрөсүндөгү башка ченемдик укуктук актыларына ылайык жүзөгө ашырылат.

Кыргыз Республикасынын суу чек арасынын режими бир катар ченемдик укуктук актылар менен, анын ичинде мыйзамдар жана ченемдик укуктук актылар, ошондой эле суу ресурстарын пайдалануу боюнча эки тараптуу жана көп тараптуу өкмөттөр аралык келишимдер менен жөнгө салынат. Бул актылар чек ара сууларын пайдаланууну, балык уулоону, ошондой эле чек арадагы дарыяларда, көлдөрдө жана башка суу объектилеринде гидротехникалык курулуштарды курууну жана эксплуатациялоону жөнгө салат.

Кыргыз Республикасынын аба чек арасынын режими Аба кодекси, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзам, ошондой эле коңшу мамлекеттер менен аба каттамдары боюнча келишимдер менен жөнгө салынат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режимин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына талдоо жүргүзүү аны мындан ары өркүндөтүү зарыл деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди. Буга байланыштуу бул багыттагы ченемдик укуктук актыларды системалаштыруу, каралып жаткан мамилелерди мыйзам алдындагы актылар менен жөнгө салууну жоюу жана анын негизинде Кыргыз Республикасынын Чек ара кодексин иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушталууда.

Экинчи бптын экинчи бөлүмү **«Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун маңызы жана мааниси»** деп аталып, анда чек ара мейкиндигинин жана чек ара мамилелеринин концепциясы жана маңызы, чек ара коопсуздугунун концепциясын жана маңызын аныктоочу чек ара ишинин концепциясы жана мазмуну каралат.

Чек ара мейкиндигинин концепциясы мыйзамдык деңгээлде формулировкаланат: - бул ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын (кызмат адамдарынын) чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган иш-аракеттери жүзөгө ашырылуучу аймактар. Ошону менен бирге чек ара мейкиндиктеринин категориясына өзгөчө укуктук режимдердин (мамлекеттик чек аранын режими, чек ара режими жана мамлекет аркылуу өткөрүү пункттарындагы режим) ченемдери колдонулуучу физикалык-географиялык чөйрөнүн айрым аймактары жана чек ара аймактары камтылары такталган, өлкөнүн аймактык бүтүндүгүн жана эгемендүүлүгүн камсыз кылуу, жарандардын, коомдун, мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын коргоо, ошондой эле мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруунун объекттери болуп саналат [Погранология:

методологические вопросы. Монография / В. А. Бондаренко и др. Москва. Отделение погранологии МАИ. 2001. С. 54.].

Чек ара мамилелери коомдун саясий, экономикалык, маалыматтык, аскердик жана башка чөйрөлөрүндөгү субъекттердин максаттуу иш-аракеттерин жүзөгө ашыруу процессинде келип чыгат, анын натыйжасы мамлекеттик чек аранын жана чек ара мейкиндигин факторлору менен шартталган кубулуштарга жана процесстерге карата мамилелерде жана өз ара аракеттенүүдө көрүнөт.

Маалым болгондой, мамлекеттик коопсуздук мамлекеттик чек араны кайтаруудан башталып, анын коопсуздугун камсыз кылуучу мамлекеттик органдардын, уюмдардын, коомдук бирикмелердин, жарандардын иши чек ара иши катары квалификацияланат; бул мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууга багытталган иш-чаралардын жана аракеттердин системалуу түрдө ишке ашырылып жаткан системасы.

Чек ара коопсуздугу инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде ички жана тышкы коркунучтардан камсыз кылууга багытталган Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, ал Кыргыз Республикасынын бардык мамлекеттик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан жүзөгө ашырылат.

Чек ара мейкиндигин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын, ошондой эле колдонулуп жаткан илимий иштеп чыгууларды талдоодон мындай тыянак чыгарылды: *чек ара коопсуздугунун* маңызы мамлекеттик чек аранын жана чек ара аймагынын (жашап жаткан калкы менен), ошондой эле чек ара аймагындагы бардык ыйгарым укуктуу органдардын күч-аракетин бириктирүү аркылуу жетишилген улуттук байлыктын, чек ара мейкиндиктериндеги инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарынын бардык спектрдеги мүмкүн болгон жана реалдуу коркунучтардын, коопсуздук абалында жатат.

Чек ара коопсуздугун эффективдүү камсыздоо максатында автор аны жакшыртуунун негизги багыттарын сунуштайт. Аларды ишке ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу Концепциясын иштеп чыгуу зарыл, анда чек ара коопсуздугун чындоо боюнча мамлекеттик иш-аракеттердин көрсөтүлгөн багыттары чагылдырылган жана Кыргыз Республикасынын УКМКнын чек ара кызматы органдарын андан ары өнүктүрүү керек.

Экинчи баптын үчүнчү бөлүм «**Кыргыз Республикасындагы чек ара коопсуздугун камсыз кылуу механизмдери**». Улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун жалпы системасында мамлекеттик чек ара коопсуздугу салыштырмалуу жаңы көрүнүш болуп саналат, бул анын бул системадагы ролун жана ордун так аныктоону талап кылат. Буга чек ара коопсуздугунун өзгөчөлүктөрүн жана мазмунун түшүнүү көмөктөшөт, алар белгилүү бир деңгээлде жашоонун социалдык-географиялык чөйрөсү менен аныкталат. Мамлекеттин чек ара саясаты улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун жалпы системасында “улуттук органдардын, өлкөнүн чек арага чектеш райондорунун мамлекеттик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, коомдук бирикмелердин, уюмдардын жана жарандардын мыйзамдардын так

негизинде макулдашылган иш-аракеттери аркылуу ишке ашырылат” [Гришин М. Л. Проблемы пограничной политики государства и пути их решения. Монография. Москва. Издательская группа «БДЦ-пресс». 2001. С. 112].

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарына талдоо жүргүзүүнүн негизинде төмөнкү элементтерден турган аны камсыз кылуу механизми сунушталды:

1) чек ара коопсуздугун камсыз кылуу объекттери - мамлекеттин эл аралык, саясий, экономикалык, аскердик жана социалдык чөйрөлөрүндөгү чек ара коопсуздугуна коркунучтарды жараткан жана ушундай коркунучтар болуп саналган процесстер жана шарттар. Жалпы объекттерге чек ара коопсуздугуна коркунучтар жана чакырыктар кирет. Чек ара мейкиндигинде негизги улуттук кызыкчылыктарды камтыган чек араны кайтаруу объектилери менен чек ара коопсуздугунун объекттерин айырмалоо зарыл;

2) чек ара коопсуздугунун субъекттери - мамлекеттик чек ара саясаты жагындагы компетенттүү мамлекеттик органдар: чек ара коопсуздугун түздөн-түз камсыз кылуучу мамлекеттик органдар (Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара кызматынын органдары, аскердик ведомство, ички иштер, бажы органдары); чек ара коопсуздугун камсыз кылууга катышкан мамлекеттик органдар (тышкы байланыштар органдары, өзгөчө кырдаалдар боюнча органдар жана бөлүмдөр, салык органдары, жергиликтүү аткаруу жана административдик органдар ж.б.);

3) Чек ара коопсуздугунун субъекттерине өлкөнүн мыйзамдарында каралган укуктарын ишке ашыруу жана милдеттерди аткаруу аркылуу жардам көрсөтүүчү жеке жана юридикалык жактар чек ара коопсуздугунун катышуучулары болуп саналат.

4) чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чаралар - стратегиялык жана концептуалдык документтердин жыйындысы, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы мыйзамдар, ошондой эле чек ара коопсуздугунун объекттерин (инсандын укуктары, эркиндиктери жана мыйзамдуу таламдары, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктары) сактоо жана коргоого багытталган аларды ишке ашыруу боюнча чек араны кайтаруу органдарынын иш-аракеттери;

5) чек ара коопсуздугун камсыз кылуу каражаттары - уюштуруу-укуктук механизмдер, укук коргоо ишинин айрым түрлөрү жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн колдонулуучу техникалык каражаттар; мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуунун жалпы жана атайын каражаттары белгиленген.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун каралып жаткан механизми анын теориялык жана укуктук негиздерин калыптандырууга, бул чөйрөдө кабыл алынган ченемдик укуктук актылардын сапатын жогорулатууга жана чек ара мейкиндигинде улуттук кызыкчылыктарды коргоого, каралып жаткан чөйрөдөгү мамлекеттик саясатка максаттуу багыт берүүгө мүмкүндүк берет, бул болсо аны ишке ашыруунун эффективдуулугун жогорулатат.

Ушуга байланыштуу улуттук кызыкчылыктарды коргоонун максаты, милдеттери, принциптери, негизги багыттары жана механизми жөнүндө расмий кабыл алынган көз караштардын тутуму болгон Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатынын негиздерин (концепциясын) иштеп чыгуу жана

кабыл алуу сунушталууда. Кыргыз Республикасынын чек ара мейкиндигинде, бул саясатчылардын ички чек ара саясатынын артыкчылыктарын аныктоо үчүн методологиялык негиз болуп кызмат кылат.

Үчүнчү бап **«Мамлекеттик чек араны коопсуздугун камсыздоо боюнча органдарынын тизими жана аларды өркүндөтүү жолдору»** чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу мамлекеттик органдарды изилдөөгө жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизмдин өркүндөтүүгө арналган.

Үчүнчү баптын биринчи бөлүмүндө **«Чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу мамлекеттик органдардын укуктук статусу жана уюштуруу түзүмү»** деп аталып, анда кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу процессин чагылдырган, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара кызматынын (мындан ары - Чек ара кызматы) түзүлүшүнүн жана ишинин этаптары каралат.

Улуттук чек ара кызматынын түзүлүшү 1999-жылы Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын укуктук статусун белгилеген бир катар ченемдик укуктук актылардын кабыл алынышы менен башталган; аны уюштуруунун жана ишинин принциптери, өлкөнүн чек ара саясатын ишке ашыруу боюнча ыйгарым укуктар белгиленген. Чек ара кызматынын өлкөнүн улуттук коопсуздук системасындагы орду жана ролу актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Бул маселеде ар кандай пикирлер бар: чек ара кызматы КР Коргоо министрлигине баш ийиши керек; бардык «бийлик» структураларын бир мамлекеттик органга бириктирүү зарыл. Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын институционалдык жана функционалдык ролун талдоо улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы мамлекеттик саясаттын инструменти катары чек ара кызматынын ролун жана маанисин жогорулатуу зарылчылыгын көрсөттү.

Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын статусун жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын изилдөө («Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө», «Улуттук коопсуздук жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын Коргоо жана Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Мыйзамдары) анын көптөгөн жоболору декларативдүү мүнөзгө ээ деген жыйынтыкка алып келди.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы, анын максаты, ошондой эле аны уюштуруунун жана ишинин принциптери конкреттүү саясий көрсөтмөлөрдү, чечимдерди жана иш-аракеттерди ишке ашыруунун натыйжасы болуп саналат. Ошондуктан анын укуктук статусун, функцияларын, компетенциясын консолидациялоого байланышкан маселелер жана башка көптөгөн маселелер саясий чечууну талап кылат. Ыкчам иш-аракеттердин формаларына жана ыкмаларына заманбап мамилелер чек ара ведомствосунун түзүмүн жана сапаттык параметрлерин адекваттуу өзгөртүүнүн чукул зарылдыгын аныктады.

Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын калыптануу жана өнүгүү этаптарын изилдөө чек ара кызматы кыйла өзгөргөнүн көрсөттү; таза аскердик ведомстводон принципалдуу жаңы структуралык компоненттерди камтыган көп тармактуу атайын мамлекеттик кызматка айланды, атап айтканда: чек араны көзөмөлдөө органдары, эл аралык келишимдик жана чек ара өкүлчүлүктүү

ишмердүүлүк, чалгындоо, контрчалгындоо жана оперативдүү-иликтөө иштерин жүргүзүүчү оперативдүү органдар ж.б.

Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын реформалоо, эгерде ал мамлекеттик чек араны түздөн-түз кайтарган төмөнкү деңгээлдер менен байланышпаса, бүтүн жана толук болбойт. Чек ара заставасынын жана башка бөлүктөрүнүн тактикалык элементине өзгөчө көңүл буруу зарыл, анткени алар түздөн-түз мамлекеттик чек араны кайтарышат. Чек ара заставаларын, чек ара комендатураларын жана чек ара көзөмөл бөлүмдөрүн чек араны коргоонун заманбап техникалык каражаттары, өздүк курам менен камсыз кылууну жакшыртуу, окуу процессинин жана кызмат өтөөгө даярдоонун эффективдүүлүгүн жогорулатуу, аскер кызматчыларынын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү турмуш-тиричилик шарттарын жакшыртуу, социалдык жактан коргоо зарыл.

Чек ара кызматына мамлекеттик каражаттарды инвестициялоо өзүн актады, анткени чек арада бангизаттарды, курал-жарактарды, стратегиялык чийки заттарды, зер буюмдарды жана ондогон миллион сомдук маданий баалуулуктарды мыйзамсыз алып өтүүнүн кармалышы гана эмес, чек ара кызматы тарабынан Ички иштер министрлиги, Мамлекеттик бажы кызматы жана башка бир катар ведомстволор менен биргеликте жүргүзүлүп жаткан чек ара операциялары өлкөнүн улуттук байлыгын сактоого салым кошууда.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоонун укуктук тутумун реформалоонун контекстинде аны бекемдөө, ага Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасындагы бардык ишти жөнгө салуучу аткаруу бийлигинин структурасы статусун берүү зарыл.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүмүндө **«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун укуктук механизм өркүндөтүү»** мамлекеттик чек араны коргоо механизмдин укуктук жөнгө салуу көйгөйлөрү талкууланат, аларды тузуунун жана коргоонун негизги стратегиялык жана улуттук принциптерин үйрөнү менен ажыралгыс байланышкан.

Биринчи принцип мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылууда (инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарын коргоо) туюнат; экинчиси – саясий, социалдык-экономикалык жана руханий өнүгүүнү камсыз кылуу үчүн адамдарды (элдерди жана улуттарды) бириктирүү. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мыйзамдарын талдоо көрсөткөндөй, анда каралган принциптер адекваттуу чагылдырылган.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араны камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мыйзамдарында бул принциптер гана эмес, конкреттүү тарыхый шарттарга жараша Кыргызстандын чек ара саясатынын негизги максаттары да бекитилген. Мыйзамдарды жана республиканын саясий-укуктук өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн талдоо негизги милдеттердин тизмесине өлкөнүн экономикалык коопсуздугун камсыз кылуу маселелери кирбейт деген тыянак чыгарууга алып келди. Экономикалык стагнациянын шарттарында мамлекеттик чек аранын укуктук режими биринчи кезекте өлкөнүн экономикасынын өсүшүнүн керектөөлөрү менен аныкталышы керек окшойт, Кыргызстандын чек арага жакын аймактарынын социалдык-экономикалык жана руханий негиздерин

өнүктүрүү, мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын эл аралык укуктук каттоону өркүндөтүү. Дал ушул артыкчылыктар Кыргыз Республикасынын чек арасын коргоонун мамлекеттик стратегиясын иштеп чыгууда эске алынууга тийиш.

Каралып жаткан чөйрөдөгү ички мыйзамдарды талдоо тиешелүү мамлекеттик органдардын практикалык ишмердүүлүгүндөгү үч негизги көйгөйдү аныктоого мүмкүндүк берди. Биринчиси, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын белгилөө жана аны эл аралык деңгээлде бекемдөө. Өлкөдөгү жана дүйнөдөгү азыркы кырдаал мамлекеттик чек араларды коргоону гарантиялоо маселесине мамилени кайра карап чыгуу зарылдыгын жаратты. Мамлекеттер аралык чек ара көйгөйлөрүн чечүүнүн күч колдонуу ыкмаларынан баш тартуу тенденциясы ачык байкалууда; Өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу маселелери аскердик потенциалдын өз ара байланышы чөйрөсүнөн экономикалык жана саясий мамилелер чөйрөсүнө өтүп жатат. Маселени чечүү жолу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоону мыйзамдык деңгээлде камсыз кылуудан көрүнүп турат. Белгилей кетчү нерсе, укуктук коргоо механизми башкача болушу керек: чек ара мамилелерин катуу жөнгө салуудан тартып Кыргызстан менен жакындашууга бара жаткан республикалар менен чек араларда эч кандай режимдин таптакыр жок болушуна чейин.

Экинчи көйгөй мамлекеттик чек ара режимине, чек ара режимине, мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарындагы режимге байланыштуу. Бул проблемаларды закон чыгаруу деңгээлинде чечуу бир жагынан республиканын мамлекеттик чек арасын коргоонун гарантиялары болсо, экинчи жагынан алар тузулгөн экономикалык жана саясий байланыштардын солгундап жана үзүлүшүнө, социалдык чыр-чатактарга ажырагыс турде алып келет. Терс социалдык кесепеттерди минималдаштыруу үчүн мамлекеттин тышкы экономикалык саясатына түздөн-түз байланышкан мамлекеттик саясатты ишке ашыруу зарыл.

Үчүнчү маселе – мамлекеттин экономикалык кызыкчылыктарын коргоону жана алардын коопсуздугун камсыздоо, бул Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын сактоонун жана коргоонун улуттук концепциясынын курамдык бөлүгү болуп саналат.

Мамлекеттик чек аранын режимин камсыз кылуу көйгөйлөрүнө аны коргоонун жалпы мамлекеттик системасынын жоктугу да камтылууга тийиш, анткени иш жүзүндө ар кандай министрликтер жана ведомстволор зарылчылыкка жараша өз ишин координациялоого аракет кылышат. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун бирдиктүү улуттук Концепциясынын ордуна ырааттуу системага бириктирилбеген ар кандай ведомстволук концепциялар бар. Натыйжада мамлекеттик чек арада адамдын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарын коргоонун саясий, дипломатиялык, экономикалык, укуктук, аскердик жана башка каражаттары менен ыкмаларынын ортосунда ажырым пайда болот.

Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн төмөндөгүлөр сунушталууда: 1) ага бир катар функциялар жүктөлгөн чек ара кызматынын жетекчиси башында турган Кыргыз Республикасынын Чек ара саясаты боюнча ведомстволор аралык комиссиясын түзүү; 2) ишке ашыруу мамлекеттик чек арада бардык күчтөрдүн жана

каражаттардын иштеши үчүн оптималдуу шарттарды камсыз кыла турган бирдиктүү илимий-техникалык саясат үчүн укуктук негизди түзүүгө. Бул маселеде илимий-техникалык жактан камсыз кылуунун ролун жогорулатуу, бардык практикалык маселелерди алдыкы, терең теориялык жактан үйрөнүнүн маанисин жогорулатуу; 3) Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу менен алектенген мамлекеттик органдардын ишинин ченемдик укуктук базасын иштеп чыгуу, ал Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында чек ара, бажы, миграциялык жана контролдун башка түрлөрүнүн ортосундагы иштердин кайталанышын жокко чыгарат; 4) Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы менен чектеш мамлекеттердин чек ара түзүмдөрүнүн ортосундагы кызматташтыкты өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу; 5) Чек ара кызматынын жана Кыргыз Республикасынын башка министрликтеринин жана ведомстволорунун чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча ишинин бардык аспектилери жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын Чек ара кодексин иштеп чыгуу жана кабыл алуу; 6) Кыргыз Республикасынын Жер кодексине жерлерди, токойлорду, сууларды жана башка жаратылыш объекттерин Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын органдарына жана аскерлерине бекитүү тартибин, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын бир бөлүгүн жогоруда аталган объекттерди Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жаатындагы айрым маселелерди чечүү үчүн аларга өткөрүп берүүнүн тартибин жөнгө салуучу эрежелерди киргизүү; 7) мамлекеттик чек араны коргоого жана кайтарууга жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, ишканаларды, мекемелерди, уюмдарды, коомдук бирикмелерди жана жарандарды кеңири тартууга; 8) ыктыярдуу эл дружиналарын мүчөлөрүнүн ишин материалдык жактан стимулдаштыруу; 9) чет өлкөлүк чалгын кызматтарынын жана уюмдарынын чалгындоо жана диверсиялык иштерине, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу кылмыштуу топтордун жана өзгөчө коркунучтуу мамлекеттик кылмышкерлердин мыйзамсыз аракеттерине каршы аракеттенүүнүн укуктук негиздерин өркүндөтүү.

КОРУТУНДУ

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы мамлекеттин ажырагыс атрибуту болуу менен Кыргызстандын мамлекеттик аймагынын укуктук статусун билдирет жана мамлекеттин аймактык үстөмдүгүнүн чектерин бекитет. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы өлкөнүн экономикалык, саясий жана укуктук мейкиндигинин биримдигинин чектерин аныктайт жана өлкөнүн улуттук байлыгына башка мамлекеттердин кол салууларына каршы гарант катары кызмат кылат. Мамлекеттин өзүнүн жана анын аймагынын коопсуздугу көп жагынан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы канчалык камсыз кылынганынан көз каранды.

2. Аймактык маселелерди чечүүнүн негизи болуп Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктары эл аралык укуктун ченемдери менен гармониялуу айкалыштыруу, жаңы типтеги мамлекеттик чек араларды түзүү жана бекемдөө, алар инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылат, эл аралык байланыштарды, ишкердик, маданий жана башка байланыштарды тоскоолдуксуз өнүктүрүүгө, адамдын жана жарандын негизги укуктарын жана

эркиндиктерин ишке ашырууга көмөк көрсөтөт. Кыргызстандын чек ара саясатынын негизги милдети Кыргыз Республикасынын эгемендигин, аймактык бүтүндүгүн, мамлекеттик чек арасынын кол тийбестигин камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү, ошондой эле анын чек араларынын укуктук режимин өркүндөтүү болууга тийиш.

3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы өлкөнүн экономикалык, саясий жана укуктук мейкиндигинин биримдигинин чектерин аныктайт жана өлкөнүн улуттук байлыгына кол салуулардын гаранты катары кызмат кылат. Мамлекеттин өзүнүн жана анын аймагынын коопсуздугу көбүнесе мамлекеттик чек ара канчалык бекем сакталганынан көз каранды.

4. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылууга анын ченемдик укуктук базасын аны системалаштыруу аркылуу өркүндөтүү, чек ара мамилелерин мыйзам алдындагы актылар менен жөнгө салууну жоюу жана ошонун негизинде Кыргыз Республикасынын Чек ара кодексин кабыл алуу көмөктөшөт.

5. Чек ара коопсуздугу мамлекеттин чек ара чөйрөсүндөгү жашоосун ишке ашыруунун спецификалык формасын, мамлекеттин коомдун турмушунун башка субъектилери менен чек ара чөйрөсүндөгү мамилелеринин жана өз ара аракеттенүүсүнүн белгилүү бир абалын чагылдырат, мамлекетке жана анын жарандарына зыян келтирилбеген чек ара ишинин шарттары жана факторлору менен, чек аранын туруктуулугу сакталып, мамлекеттик чек араны коргоону жакшыртуу жана чек ара мейкиндигин жарандардын, мамлекеттин муктаждыктарына, коомдун өнүгүүсүнүн максаттарына, баалуулуктарына жана адеп-ахлактык принциптерине ылайык трансформациялоо үчүн шарттар түзүлөт.

6. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизи Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясатынын Концепциясы болууга тийиш, ал мамлекеттик чек ара саясатынын максаттары, милдеттери, принциптери, Кыргыз Республикасынын чек ара мейкиндигин негизги багыттары жана мамлекеттик кызыкчылыктарды коргоонун механизми жөнүндө расмий кабыл алынган көз караштардын тутуму болуп саналат, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатынын артыкчылыктарын аныктоонун методологиялык негизи болуп эсептелет.

7. Кыргызстандын мамлекеттик чек арасын коргоонун мыйзамдык базасын өркүндөтүү контекстинде Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ролун күчөтүү, ага мамлекеттик чек араны коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында бардык ишти жөнгө салуучу аткаруу бийлигинин түзүмү статусун берүү зарыл.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын ролун күчөтүү анын деңгээлин Мамлекеттик чек арадагы мамлекеттик органдардын ишинин координаторунан тартып Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасындагы бардык мамлекеттик иштерди жөнгө салуучу көз карандысыз Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын коргоо боюнча мамлекеттик комитети тарабынан аткаруу бийлигинин органына чейин жогорулатуу менен камсыз кылынат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Чек ара укуктук мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик укуктук актыларды системалаштыруу, каралып жаткан мамилелерди мыйзам алдындагы актылар менен жөнгө салууну алып салуу жана анын негизинде Кыргыз Республикасынын Чек ара кодексин иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарыл.

2. Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугунун Концепциясын иштеп чыгуу сунушталат, анын негизи чек ара коопсуздугун чыңдоо жана Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара кызматынын органдарын андан ары өнүктүрүү боюнча автор тарабынан иштелип чыккан мамлекеттик ишмердүүлүктүн негизги багыттары болот.

3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо механизмин өркүндөтүү боюнча сунуштар иштелип чыкты.

Диссертациянын темасы боюнча ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Аликулов, Б.М.** Правовое положение режима государственной границы в Кыргызской Республике [Текст] / Аликулов, Б.М. // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им.генерал-майора милиции Алиева Э.А. - 2016 - №4. С.24-26 <http://academy-mvd.kg/vestnik>

2. **Аликулов, Б.М.** К вопросу о выборе формы правления в постсоветских государствах [Текст] / Аликулов, Б.М. //Международный научный журнал «НАУКА БЕЗ ГРАНИЦ» № 2(30), февраль 2019. С. 49-55. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36997527>

3. **Аликулов, Б.М.** Государственный суверенитет Кыргызской Республики: территориальный аспект [Текст] / Аликулов, Б.М. // Ежемесячный международный научный журнал «Research-science» №6/2019. – с.31-33 https://www.kon-ferenc.ru/konferenc30_06_19_5.html

4. **Аликулов, Б.М.** Обеспечение защиты прав работника и международная организация труда [Текст] / Аликулов, Б.М. // Вестник ОшГУ ВЕСТНИК Ошского государственного университета// Серия: юридические науки С.161-165 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43088860>

5. **Аликулов, Б.М.** Некоторые особенности правового режима государственной территории в Кыргызской Республики 77я Международная научная конференция Евразийского Научного Объединения (июль 2021) Теоретические и практические вопросы современной науки [Текст] / Аликулов, Б.М. // Сборник научных работ 77-й Международной научной конференции Евразийского Научного Объединения (г. Москва, июль 2021). — Москва: ЕНО, 2021. — с.114-117 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46461287>

6. **Аликулов, Б.М.** Мамлекеттик аймак түшүнүгү жана анын юридикалык мүнөздөмөсү [Текст] / Аликулов, Б.М. // ОшМУ Жарчысы, Т.2, №3, 2021, 264-273 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47971826>

7. **Аликулов, Б.М.** Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдарына ылайык мамлекеттин аймагынын укуктук режими [Текст] / Аликулов, Б.М. // ОшМУ Жарчысы, Т.2, №3, 2021, 272-279 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47971827>

8. **Аликулов, Б.М.** О содержании правового режима государственной границы в Кыргызской Республике [Текст] / Аликулов, Б.М. // Рецензируемый научный журнал «Тенденции развития науки и образования» №82, Февраль 2022 (Часть 4) - С.62-57 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48071120>

9. **Аликулов, Б.М.** Институт приграничных представителей в Кыргызской Республике [Текст] / Аликулов, Б.М. // Рецензируемый научный журнал «Тенденции развития науки и образования» №88, Август 2022 (Часть 4)С.8-11 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49410610>

10. **Аликулов, Б.М.** О понятии государственной границы в Кыргызской Республике [Текст] / Аликулов, Б.М. // Вестник ОшГУ. Ужук №1/2023. -С.3-12 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53761091>

Аликулов Бакыт Макешевич «Кыргыз Республикасындагы чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук жөнгө салуу» аттуу темадагы 12.00.02 - конституциялык укук; муниципалдык укук адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын **РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: мамлекеттик чек ара, мамлекеттик чек араны сактоо жана коргоо, чек ара кызматы, чек ара коопсуздугу.

Изилдөөнүн объектиси. Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө өнүккөн коомдук мамилелердин системасы саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп КРнын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ишин жөнгө салуучу конституциялык-укуктук ченемдер саналат.

Изилдөөнүн максаты: - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын конституциялык-укуктук коопсуздугун изилдөө.

Изилдөө методдору: конкреттүү-тарыхый, системалык-логикалык, салыштырмалуу-укуктук, структуралык-аналитикалык ж.б.

Алынган жыйынтыктар жана алардын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр менен аныкталат: диссертация Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын укуктук камсыздоо проблемаларын комплекстүү түрдө биринчи жолу изилдөө болуп саналат. Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы анын Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук коопсуздугунун көйгөйлөрүн комплекстүү изилдөөнүн алгачкы аракеттеринин бири болгондугунда. Теориялык көз караштан алганда, «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу» категориясынын мазмуну ачылган; мамлекеттик чек араны сактоонун жана коргоонун чек ара мейкиндигинде улуттук кызыкчылыктардын өз ара байланышы аныкталган; Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун мазмуну жана түзүмү классификацияланган; Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуунун негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү жана принциптери аныкталган; мамлекеттик коопсуздукту камсыз кылуунун жалпы системасында чек ара коопсуздугунун орду жана ролу, анын Кыргыз Республикасынын коопсуздугун камсыз кылуунун эң маанилүү кичи тутумдары менен байланышы негизделген.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Иштелип чыккан теориялык принциптер, корутундулар жана сунуштар Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жана коргоо жана аны укуктук жөнгө салуу чөйрөсүндө болгон идеяларды, ыкмаларды жана моделдерди толуктоого жана байытууга мүмкүндүк берет. Диссертациялык изилдөөнүн жоболору жана корутундулары чек ара мейкиндигин конституциялык-укуктук жөнгө салууну андан ары өркүндөтүү үчүн колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу тармагы: – конституциялык укук, муниципалдык укук, административдик укук, жер укугу.

РЕЗЮМЕ

диссертации Аликулова Бакыта Макешевича на тему: «Конституционно-правовое регулирование безопасности границ в Кыргызской Республике» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право

Ключевые слова: государственная граница, защита и охрана государственной границы, пограничная служба, пограничная безопасность.

Объектом исследования выступает система общественных отношений, которые складываются в сфере обеспечения безопасности государственной границы Кыргызской Республики.

Предметом исследования являются конституционно-правовые нормы регулирующие деятельности органов государственной власти в области обеспечения безопасности государственной границы Кыргызской Республики.

Цель работы - исследование конституционно-правового обеспечения безопасности государственной границы КР.

Методы исследования - конкретно-исторический, системно-логический, сравнительно-правовой, структурно-аналитический и др.

Полученные результаты и их новизна: диссертация является первым комплексным исследованием проблем правового обеспечения безопасности государственной границы КР. Научная новизна диссертационной работы заключается в том, что она является одной из первых попыток комплексного исследования проблем правового обеспечения безопасности государственной границы КР. С теоретических позиций раскрыто содержание категории «пограничная безопасность Кыргызской Республики»; выявлено соотношение охраны и защиты государственной границы, и национальных интересов в пограничном пространстве; классифицированы содержание и структура пограничной безопасности КР; определены основные закономерности и принципы обеспечения безопасности государственной границы КР; обоснованы место и роль пограничной безопасности в общей системе обеспечения безопасности государства, ее взаимосвязь с важнейшими подсистемами обеспечения безопасности КР.

Практическая значимость полученных результатов. Выработанные теоретические положения, выводы и предложения позволяют дополнить и обогатить имеющиеся идеи, подходы и модели в области защиты и охраны государственной границы Кыргызской Республики и ее правового регулирования. Положения и выводы диссертационного исследования, могут быть применены при дальнейшем совершенствовании конституционно-правового регулирования пограничного пространства.

Область применения: конституционное право, муниципальное право, административное право, земельное право.

RESUME

dissertation by Alikulov Bakyt Makeshevich on the topic: “Constitutional and legal regulation of border security in the Kyrgyz Republic” for the academic degree of Candidate of Legal Sciences in specialty 12.00.02 – constitutional law; municipal law

Key words: state border, protection and security of the state border, border service, border security.

The object of the study is public relations arising in the sphere of ensuring the security of the state border of the Kyrgyz Republic.

The subject of the study is international legal acts, legislation of the Kyrgyz Republic in the field of ensuring state border security, as well as the practice of implementation by government agencies of legislation in the area under consideration.

The purpose of the work is to study the constitutional and legal security of the state border of the Kyrgyz Republic.

Research methods - concrete historical, systemic logical, comparative legal, structural analytical, etc.

The results obtained and their novelty: the dissertation is the first comprehensive study of the problems of legal security of the state border of the Kyrgyz Republic. The scientific novelty of the dissertation work lies in the fact that it is one of the first attempts at a comprehensive study of the problems of legal security of the state border of the Kyrgyz Republic. From a theoretical perspective, the content of the category “border security of the Kyrgyz Republic” is revealed; the relationship between the protection and defense of the state border and national interests in the border space has been identified; the content and structure of border security of the Kyrgyz Republic are classified; the basic patterns and principles of ensuring the security of the state border of the Kyrgyz Republic are determined; the place and role of border security in the overall system of ensuring state security, its relationship with the most important subsystems of ensuring the security of the Kyrgyz Republic are substantiated

Practical significance of the results obtained. The developed theoretical principles, conclusions and proposals make it possible to complement and enrich existing ideas, approaches and models in the field of protection and security of the state border of the Kyrgyz Republic and its legal regulation. The provisions and conclusions of the dissertation research can be applied to further improve the constitutional and legal regulation of the border space.

Degree of use or recommendations for use: the conclusions and provisions formulated in the dissertation can be used in the practical and rule-making activities of public authorities in the field of ensuring the security of the state border of the Kyrgyz Republic.